

RIJEČ

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historijuBroj 37, godina XIX
maj, 2014.

© Monos 2014

Muzejska postavka "Sarajevo 1878. -1918."

Mevlida Serdarević, dipl. iur.

Sažetak: U radu se obrađuje način realizacije nove izložbene postavke depandansa Muzeja Sarajeva nazvane "Sarajevo 1878. - 1918.", kao nastavka nekadašnjeg Muzeja "Mlade Bosne". U njoj se daje prikaz ne samo Sarajevskog atentata, već i novih društvenih, političkih i kulturnih kretanja tokom austrougarske uprave. Diskretno se ukazuje i na postepene promjene u prihvatanju i percepciji nove vlasti od strane domaćeg stanovništva. Uz osnovne podatke o sadržaju te nove postavke, u prilogu su obrazloženi i osnovni principi na kojima je zasnovan njen koncept.

Ključne riječi: Muzej grada Sarajeva, Sarajevski atentat, Prvi svjetski rat, Muzej Mlade Bosne, Muzej "Sarajevo 1878.-1918."

Uvodne napomene

Muzej grada Sarajeva (danas: Muzej Sarajeva) osnovan je 1949. godine i u narednom periodu je izrastao u respektabilnu muzejsku ustanovu sa centralnom zgradom i nekoliko depandansa. Jedan od tih depandansa je bio i Muzej "Mlade Bosne", osnovan 1953. godine u neposrednoj blizini mjesta gdje je juna 1914. izvršen atentat na nadvojvodu Franza Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju, što je bio i zvanični povod Prvom svjetskom ratu. Postavka ovog muzeja je bila u osnovi posvećena atentatoru Gavrilu Principu i njegovim drugovima, pri čemu je Princip predstavljan kao patriota, a sam atentat kao patriotski čin najviše vrijednosti.

Zanimljivo je primijetiti da ovakva muzejska postavka nije otvorena ni u vrijeme Kraljevine SHS, niti u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, već u vrijeme najvećeg uspona socijalističke Jugoslavije. Nekadašnje vlasti u

Kraljevini su se zadovoljile uklanjanjem Spomenika ubijenim u atentatu, koji je postavljen 1916. godine na prilazu Latinskoj ćupriji, te samim preimenovanjem Latinske ćuprije u Principov most, što je uslijedilo praktično odmah nakon okončanja Prvog svjetskog rata.

Na samom ulazu u novootvoreni depandans utisnute su stope u pokretu, koje su predstavljale mjesto sa kojeg je Princip pucao. Stope su bile umjetničko djelo likovnog umjetnika Voje Dimitrijevića, a posjetioci su ih, nerijetko, doživljavali realnim i stvarnim "otiskom" samog Gavrila Principa.

Tokom opsade Sarajeva 1992.-1995. godine, prostor ovog depandansa, uslijed granatiranja je potpuno uništen, kao i same stope, ali su izloženi eksponati bili blagovremeno sklonjeni.

U vrijeme četverogodišnje opsade, Muzej Sarajeva je prolazio kroz najteži period. Nesigurni i nedovoljno zaštićeni u postojećoj glavnoj upravnoj zgradi (danas Fakultet islamskih nauka) sa depoom i Stalnom postavkom, ali i u ostalim depandansima, eksponati Muzeja, uključujući i čuvenu maketu Starog grada koja je sama ima preko 25 dijelova, spakovani su u sanduke i preneseni, uz veliki napor i realne opasnosti, u Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine.

Ovaj depandans Muzeja u tom momentu je bio najsigurnije mjesto kako za predmete, tako i za ljude. Jedan od dodatnih razloga za smještaj eksponata na jedno mjesto bilo je napuštanje i odlazak velikog broja zaposlenih, tako da se o muzejskim eksponatima brinulo svega četvero zaposlenika – muškaraca i žena.

Ovim izlijetanjem, Muzej Sarajeva je izgubio vlastiti prostor koji je vraćen izvornom vlasniku-Islamskoj Zajednici, a Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine faktički pretvoren u veliki depo, zatvoren i za izlaganja i za posjetiocioe.

Navedeno, kao i potreba ponovnog otvaranja muzejskih depandansa – Svrzine kuće (primjer kulture stanovanja Bošnjaka), Despića kuće. zatvorene za javnost preko 30 godina (primjer kulture stanovanja Srba), zatim otvaranja Stalne postavke u novom prostoru – Brusa bezistanu, čime se u dobroj mjeri depo oslobodio brojnih eksponata i tako se stvorili uvjeti za ponovno otvaranje još jednog depandansa, Muzeja Jevreja Bosne i Hercegovine – uslovalo je da se obnovi Muzeja, ranije zvanog Muzej «Mlade Bosne», pristupilo relativno kasnije, te je njegovo otvaranje uslijedilo tek u maju, 2006. godine.

Pripremne aktivnosti i koncept Izložbe

Pripreme za otvaranje Muzeja, koji je preimenovan u Muzej "Sarajevo 1878. - 1918.", počele su 2004. godine i odvijale su se prema dugoročnom planu rada Muzeja Sarajeva i po standardnim uzusima muzeologije. Formalnu odluku o pokretanju tih aktivnosti donio je Upravni odbor Muzeja, potom usvojio plan rada, dinamiku i financijski plan koji je prihvatila i Vlada Kantona Sarajevo. Čim su sredstva odobrena, imenovan je Savjet buduće izložbe, kojeg su činili eksperti različitih struka, među kojima je bio i predstavnik Ministarstva kulture Kantona Sarajevo. Prema odgovarajućim procedurama i utvrđenoj dinamici, Savjet je izvršio izbor nosioca izrade Elaborata – historijske podloge za buduću izložbenu postavku. Nakon svestranih stručnih rasprava i konsultacija Savjet je konačno usvojio ponuđeni Elaborat, koji će biti podloga za Idejni koncept i konačno za izvedbeni projekt, takozvani špijl same izložbe.

Elaboratom i Idejnim konceptom buduće postavke date su osnovne smjernice rada na postavci:

—*Izložbom prezentirati ne samo čin Sarajevskog atentata, već i period austrougarske uprave u Sarajevu, a time u Bosni i Hercegovini u cjelini;*

—*Izbjeći bilo kakve političke i druge ocjene same Izložbe i pojedinih izloženih eksponata;*

—*Obezbijediti objektivnost i izbjeći ponavljanje.*

Kada je *prva od smjernica* u pitanju, razlog je očigledan. Period austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini, premda relativno kratak, istovremeno je veoma bogat i nadasve dinamičan period razvoja naše zemlje i njenog definitivnog uključivanja u evropske tokove. To se odnosi i na Sarajevo kao glavni grad u političkom, upravnom, javnom, industrijskom, kulturnom i svakom drugom pogledu. Slijedom navedenog, utvrđen je i novi naziv depandansa: *Muzej "Sarajevo 1878. - 1918."* Osim svega toga, Muzej Sarajeva nema drugi raspoloživi prostor gdje

bi se ovaj historijski period adekvatno prezentirao. Istina, otvoren je Brusa bezistan, gdje je u prizemlju prezentiran najstariji period ovog područja, od 5000. godina p. n. e do dolaska Osmanlija, a na galeriji osmanski period i u manjem obimu period austrougarske uprave, bez "zalaženja" u vrijeme Prvog svjetskog rata, što je zasigurno nedovoljno i sa aspekta potrebe prezentacije perioda austro-ugarske uprave i sa aspekta raspoloživih eksponata samog Muzeja .

Kada je riječ o *drugoj smjernici*, treba naglasiti da je u samom startu, od početka svih ovih aktivnosti, otvorena vrlo živa kampanja putem medija u kojoj su razne formalne i neformalne grupe diskutirale o atentatu, atentatoru i sl. Jedni su osuđivali atentat i atentatora, drugi branili, treći obrazlagali mjesto i vrijeme, četvrti sugerirali šta i kako treba postaviti... Muzej se ni na koji način nije uključivao u te rasprave, vodeći računa ne samo o vlastitom integritetu, već, što je posebno važno i o činjenici da se tema atentata iz 1914. godine i dalje razumije i doživljava na različite načine.

Stoga je uz svaki eksponat na izložbi priložen samo osnovni naziv, bez ikakvog komentara i bez sugeriranja "očekivanog" stava posjetioca ili samog Muzeja, autora izložbene postavke i sl.

Koliko je u načina prezentacije događaja iz 1914. godine bilo bojazni od određene politike i političkog uklona, ma sa koje strane bio taj uklon, dovoljno ilustrira podatak da je ambasador Republike Austrije (kasnije Visoki predstavnik OHR-a) otkazao zakazani sastanak sa predstavnicima Muzeja još u samom početku planiranih aktivnosti. Čak ni kasnije, novi ambasador Austrije nije prihvatio poziv da prisustvuje svečanosti otvaranja Muzeja "Sarajevo 1878. -1918", već je ovom događaju prisustvovala tek osoba iz lokalnog osoblja Ambasade.¹

1 Nekoliko mjeseci kasnije, n.j.e. ambasador Republike Austrije u Bosni i Hercegovini, u pratnje tadašnje gradonačelnice Sarajeva gđe Semihe Borovac, svečano

Pored prethodno naznačene dvije, *treća smjernica* budućem autoru i njegovim suradnicima predstavljala je možda i najteži izazov. Postavljalo se pitanje kako obezbijediti objektivnost, a izbjeći političke kvalifikacije i kako izbjeći ponavljanje, a prezentirati sve što je važno i relevantno za ovaj posebno zanimljivi period povijesti naše zemlje. Ako je način odijevanja (ženska haljina sa suncobranom i muško odijelo sa cilindrom) prezentiran u Brusa bezistanu, šta postaviti u novom dependansu?! Ako je u Brusa bezistanu izložen servis iz Konaka i jelovnik iz vremena posjete cara i kralja Franje Josipa, da li i kako spominjati Cara i njegovu posjetu BiH i uopće novi način kulture stanovanja, ishrane i odijevanja? Ako su date kere – tradicionalna čipka iz Osmanskog perioda, u čijoj sredini je goblen došao sa Austrijom, kako pokazati nove zanate i nova zanatska umijeća? Ako je u Bezistanu dat značaj Appelu i njegovim aktivnostima u Sarajevu, ako su dati portreti svih gradonačelnika Grada, koga sada istaći i prezentirati, itd., itd. Da se ne spominje kako i na koji način prezentirati atentat i Prvi svjetski rat!

Sva ova složena pitanja zahtijevala su istinski angažman čitave grupe saradnika. Pojedine faze rada su se, gotovo do samog kraja, neprekidno preklapale i preplitale.

Osnovna dilema bila je kako samu izložbu učiniti atraktivnom i zanimljivom, a da pri tom ne izgubi ništa od objektivnosti. Nakon višednevnih diskusija, analiza i prijedloga šta, kako i na koji način postaviti, zaključeno je da se na centralno mjesto postave likovi ubijenih, čime je na određeni način data prednost ljubavi, a ne mržnji.

Desno od centra data su obilježja državnosti BiH, a lijevo sve što pripada samom činu atentata. Ostalo je bilo relativno lahko

je uručio Muzeju dvije slike ubijenog bračnog para. Tom prilikom su načinjene fotografije "za uspomenu i dugo sjećanje", a slike su odložene u depo Muzeja. Bilo je kasno da se postave u prostor novog dependansa. Izložba je već bila kompletirana i otvorena.

odabrati i postaviti u jednom logičnom slijedu.

Saradnici na Postavci

Odmah nakon usvajanja Elaborata i njegovih osnovnih uputa i stavova, tadašnja direktorica Muzeja (potpisnica ovog priloga) imenovala je nosioca aktivnosti na budućoj postavci – autora Izložbe, ali i stručni tim koji će učestvovati u realizaciji projekta. Autor buduće postavke je Mirsad Avdić, prof. historije, kustos muzeja Sarajeva zadužen za austrougarsku zbirku. Ostali zaduženi za pojedine segmente buduće postavke bili su kustosi Muzeja: Žana Dodig, zadužena za Zbirku Stjepana Mezea, Amra Madžarević, zadužena za Etnološku i Orijentalnu zbirku, te Adnan Muftarević, zadužen za muzejsku fototeku. Njima su se pridružili maketar Taib Kešmer i preparator Aida Čaušević. Kao spoljni saradnici, u ovoj ekipi angažovani su i stručnjaci Zemaljskog muzeja – Svetlana Bajić, muzejska savjetnica i Boro Žuža, akademski kipar.

Dizajn Izložbe obavila je veoma uspješno firma Art 7 i mlada dizajnerica Lejla Čmajčanin.

Pored navedenih, na ovom projektu povremeno je angažovano više mladih ljudi, po pojedinim specijalnostima i segmentima izložbe.

Ideje i želje sa jedne i mogućnosti sa druge strane

Paralelno sa formiranjem spomenutog stručnog tima, od Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo naručen je projekt interijera buduće postavke. Angažmanom ove institucije pojednostavljena je procedura dobijanja tri ključne saglasnosti, koje su bile preduslov da se otpočne sa uređenje interijera postavke: prvu daje taj zavod (po lokalnoj nadležnosti), drugu Nacionalna komisija za zaštitu

kulturnog naslijeđa (jer je taj prostor proglašen spomenikom prve kategorije) i konačno, Općina Stari Grad (na čijoj se teritoriji nalazi objekt), koja po zakonu daje konačne dozvole. Kasnije će se uspostaviti da su bile nužne još neke saglasnosti, dozvole i druga "papirologija".

Projekt uređenja interijera radio je Pavle Mašić, arhitekta-konzervator, stručnjak sa dugogodišnjim iskustvom u oblasti zaštite graditeljske baštine. Sam po sebi, ovaj zadatak je, zbog više ograničenja, bio jako složen i zahtjevan. Prije svega, ispostavilo se da je raspoloživi prostor za izložbu relativno malen (svega 100 m kvadratnih metara), u obliku pravougaonika, gdje su dvije strane popunjene prozorima, a samo dvije pogodne za izlaganje. Uz to, sredstva su bila ograničena, tako da projektant nije mogao koristiti one materijale koji bi više odgovarali duhu vremena koje je trebalo prezentirati.

Projektant se, nakon više diskusija, odlučio da se vitrine postavе većim dijelom unutar debelih prozorskih zidova, sve do postojećih lukova kroz koje u unutrašnjost dopire dosta (nužne) svjetlosti. Ostatak prostora u izlozima iskorišten je za "vanjsku" muzejsku postavku. Tako je na prednjoj fasadi postavljena foto-izložba događanja vezanih za atentat, a bočno video-player koji stalno "vrti" inserte filma o samom događaju. Na vrhovima zaobljenih prozorskih okvira kroz koje ulazi svjetlost, ugravirani su razni grbovi Bosne i Hercegovine, prema prijedlogu i zamisli tima za realizaciju projekta.

Vitrine su rađene tako da asociraju na austrijske ormare, dubokih ladica, koje se, istina, ne otvaraju, ali daju iluziju da se unutra nalazi još nešto skriveno...

Zbog relativne skučenosti prostora, ali i obima sredstava na raspolaganju, korišten je bijeli panel, čime je čitav prostor dobio na prozračnosti i vedrini.

Dizajnerka Izložbe predložila je da se iza lutki nadvojvode Ferdinanda, obučenog u svečanu uniformu i njegove supruge Sofije

postavi veliki poster unutrašnjosti Vijećnice, sugerišući tako samo mjesto atentata. Vodilo se računa i o detaljima, pa su obje lutke postavljene na mali bosanski ćilim. Od ostalih predmeta koji se vezuju za dvoje stradalih, tu su samo dvije šoljice za bijelu kafu iz kojih su pili svoj posljednji čaj ...

Austrougarski car Franjo je predstavljen kroz veliki Proglas o aneksiji, 1908. godine, na kojem piše: "*Mi Franjo Josip I, Car Austrije, Kralj Češke i Apostolski kralj Ugarske...*". Sve to postavljeno je na rekonstrukciji oglasnog panoa po uzoru na panoje koji su bili ubičajeni u vrijeme austro-ugarske uprave.

Izložba - kratak opis

Kako u raspoloživom prostoru nije bilo mogućnosti za kretanje posjetilaca u oba smjera, pa su ulaz i izlaz lociran na istom mjestu, teško je (ili teže) odmah pri samom ulasku u objekt, uočiti početak i kraj same Izložbe. Nakon malog pregradnog zida na kome su ispisani neki važniji datumi uz historije ovog područja, uključujući i podatak da je 1904. godine prva žena u Sarajevu dobila vozačku dozvolu (bila je to izvjesna g-đa Bičakčić) sa jedne i velike karte Austro-Ugarske Monarhije na kojoj se jasno vidi da je BiH imala poseban status sa druge strane, "kreće" (i završava) Izložba.

Tu je prvo displej sa insertima iz filma o Atentatu.

Slijede fotografije umjetničkih slika (iz kolekcije Muzeja), na kojima su prikazane bitke Sarajlija protiv dolazeće austrougarske vojske. Bitke se odvijaju na Kovačima, kod Magribija džamije i Žute tabije, uz prikaz kretanja vojske osvajača. Tek radi ilustracije, izložene su i sedefli puška iz osmanskog i puška iz austrougarskog perioda, obje iz 19. stoljeća, te dvije sablje.

Slijede grbovi Gradskog poglavarstva i Gradskog vladinog povjerenika iz 1878. godine.

Potom dominira veliki portret Mustaj-bega Fadilpašića, prvog gradonačelnika Sarajeva (1878. – 1892.), obučenog u crno odijelo, sa turbanom na glavi i austrijskim odličjima sa križom na prsima. Tu je i natpis "Gradonačelnik", ispisan latinicom, ćirilicom i arapskim pismom.

U petoj vitrini, sa nekoliko primjeraka, prezentirano je izdavaštvo tog vremena: "Bosanski glasnik" iz 1916., "Behar" iz 1901./2., "Bosnische Post" i dr. Slijedi jedna relativno veća vitrina na uglu, posvećena kulturi stanovanja. Pokazuje se naznaka tapeta i parketa, novi način ukrašavanja zidova i podova, nove male stilske vitrine i stolice, novi načini ručnog rada – heklanje, primjerak beza, koji se izrađuje u Sarajevu, te nekoliko manjih predmeta koji asociraju na sasvim novi način kulture stanovanja na ovim prostorima.

Sedma vitrina je posvećena novim zanatima: šeširdžijskom, fotografskom, sahačijskom ili urarskom... Uz pojedine izložene predmete, date su i šeme izrade nekih zanatskih umijeća, pa je ovaj dio Postavke posebno validan za muzealce i istraživače.

U osmoj vitrini izloženi su amblemi brojnih kulturnih i strukovnih udruženja, koji po svojoj strukturi i izgledu nerijetko podsjećaju na današnje vrijeme. Tu je znak i simbol za BiH automobilni klub, Biciklistički klub "Orao", Pjevačko hrvatsko društvo "Soko" i sl.–ali i oznaka Prvog svjetskog arheološkog kongresa, održanog 1894. godine u našoj zemlji.

U slijedećim vitrinama izložene su naznake umjetničkih dostignuća tog vremena putem ulja na platnu Gabrijela Jurkića iz 1910., Petra Šaina iz 1908., Špire Bocarića iz 1900. i sl.

Potom se daju naznake industrije i arhitekture, prvenstveno putem fotosa tada izgrađenih važnih objekata od Pivare, preko Vijećnice, do hotela na Ilidži, Električne centrale i sl., ali i nekoliko manjih predmeta koji asociraju na željeznicu.

Slijedi zasebna vitrina sa već spomenutim Proglasom i–na kraju – elementi državnosti Bosne i Hercegovine: fotografije Bosanskog sabora, Stenogramski izvještaj sa sjednice Bosanskog sabora od 15. 06. 1910, potom grb i zastava Bosne i Hercegovine 1878.-1918. i putovnica kao dokaz da smo već tada putovali po Evropi.

Ovim su završena dva izložbena zida. Slijede lutke ubijenih u prirodnoj veličini.

Ne drugoj, lijevoj strani je velika vitrina u kojoj su postavljeni odjeća i fotografija Gavrila Principa, pištolj iz koga je pucano, te uniforma policajca iz onog vremena. Posljednja, zapravo pretposljednja vitrina prezentira rat putem fotosa vojnika – jedinice iz Sarajeva. Vojnici su sa fesovima na glavi, tu je fotografija na kojoj se vidi kako vojnici muslimani klanjaju namaz, potom fotos najviše odlikovanog vojnika Glogovca, nekoliko pivskih čaša, album i dr. Na kraju Izložbe, a moglo bi se reći i na početku, kao "tačka na i", pokazuje se uniforma gradskog bilježnika – notara sa pečatom, kao simbol činovnika, odnosno dobro uređene državne administracije. Sve u svemu, postavka nema previše nepotrebnih detalja, "lagana" je, jednostavna i pregledna i, nadasve, zanimljiva za posjetioce.

"Stope"-vani ili unutra

Još tokom rada na budućoj postavci, Gradonačelnik Sarajeva prof. dr. Muhidin Hamamđić izrazio je želju da pomogne Muzeju manjom novčanom donacijom za izradu i postavljanje rekonstrukcije "Gavrilovih stopa". Poklon je prihvaćen, a već odabrani izvođač, firma "Neimari", zamoljena da izradi ploču sa otiscima stopala. Pričalo se da je njihov radnik po imenu Izo poslužio kao "model" i od tada stekao nadimak Gavrilo.

Sa izradom kopije nekadašnjeg umjetničkog djela otpočeli su novi/stari problemi.

Ponovno je nastala prepiska po medijima – za i protiv stopa. Jedno udruženje je izričito tražilo da se prethodno vrati uklonjeni spo-

menik ubijenima iz 1916. godine, jer ako je nešto što je nastalo polovnom stoljeća–spomenik kulture, onda je spomenik kulture i ono što je nastalo početkom tog istog stoljeća.

Muzej je, ne uključujući se ni ovoga puta u raspravu, zatražio dozvolu za postavljanje stopa ispred ulaza. Zahtjev je odbijen na temelju mišljenja nekoliko resornih kantonalnih ministarstava, a i sama struka je kazala svoje: ne može se praviti kopija umjetničkog djela... Na kraju, nije obnovljen spomenik ubijenima, a ploča sa otiskom stopa položena je na pod unutar Muzeja.

Umjesto zaključka ili-kako posmatrati Izložbu

Već je rečeno da je sama Izložba relativno malog obima i da se može obići i pogledati za svega nekoliko minuta, za pola sata, najviše za sat vremena. Međutim, Izložba je višeslojna i u tom smislu može se posmatrati i analizirati iz više uglova, a posebno iz ugla – *nekada i sada*.

Tako, na primjer, na početku se vide fotografije ljudi (po fesovima na glavi i čakširama, to su najvećim dijelom Bošnjaci), koji se bore protiv austrijskih vojnika. Četrdeset godina kasnije ti isti ljudi se bore za tu istu državu. Ginu kao i ranije, groblja su negdje daleko – danas su tu oko nas. Gradonačelnik je musliman, još uvijek ima turban na glavi, pa ipak nosi evropsko odijelo i evropska odličja, vodeći računa o zastupljenosti pisma svih naroda svoga grada. Ne znamo kakvi su sve bili i šta su sve "nosili" brojni gradonačelnici koji su dolazili nakon njega!

Prezentirani zanati,"došli" u Bosnu i Hercegovinu sa novom upravom, gotovo su izu-

mrlji, a simboli i crteži nekadašnjih načina rada, nekadašnjih zanatskih umijeća, još su uvijek poznati, ali u mnogome i zaboravljeni. Kao živo naslijeđe bore se za opstanak na temeljima koje je, prije više od stotinu godina, postavila tadašnja nova uprava.

Ogroman je broj udruženja, sportskih, strukovnih, čak i ženskih, potpuno zaboravljenih preko 80 godina, koja su se ponovno pojavila u istom ili većem sjaju. Nema žena koje se bore za ulazak u parlament, u političke partije, ali ima žena koje su među vozačima u vrijeme kada je automobil bio rijetkost, a ujedno i statusni simbol.

Veoma je važna vitrina sa državnim obilježjima BiH. Postavlja se pitanje poznavanja i poštivanja nekadašnjih (i današnjih) simbola, načina rada Bosanskog sabora i uopće uređenosti ondašnje administracije.

Vitrina Gavrila Principa posebna je priča. Nema nikakvih naznaka o tome da li je i zašto bio atentator, ko je i da li je stajao iza njega i njegovih drugova... Ostavljeno je posjetiocima da sami prosude. Nameće se samo pitanje atentata kao čina bilo kog, bilo gdje i bilo kada i odnosa prema atentatoru, bilo kom, bilo gdje i bilo kada .

Vitrina posvećena Prvom svjetskom ratu priča jednu neobičnu priču: poštuje se identitet vojnika, vojska je višenacionalna. Najviše odlikovani vojnik je iste nacionalnosti kao i atentator.

Na kraju se može izvući jedinstveni zaključak: Izložba "Sarajevo 1878.- 1918." nije jednoobrazna – ništa nije crno-bijelo. Na ovim prostorima, kao uostalom u čitavom svijetu, mnogo toga dolazi novoga, mi se mijenjamo, ali mnogo toga se i ponavlja. Stoga treba gledati ovu Izložbu ne jednom, već iznova, više puta...

Nad Kovači, 1896. g. (inv. br. 1741)

